

Thema

Predikanten in de eerste tijd van de Republiek

A.N. Hendriks

Vorige zomer gaf ik een artikel over de ziekentroosters ten tijde van de Republiek van de Verenigde Nederlanden. Ik ontving daar leuke reacties op die ervan getuigden dat nogal wat lezers van ons blad zo'n historische terugblik waarderen. Het geeft me vrijmoedigheid om in deze zomertijd iets te vertellen over de *predikanten* in de eerste tijd van de Republiek.* Wie waren dat, wat was hun positie, hoe stond het met hun opleiding en hoe preekten zij?

De gereformeerde kerk in de Republiek

De plaats die predikanten in ons land gingen innemen, is niet los te maken van de staatkundige ontwikkeling in de zestiende eeuw. Bij de Pacificatie van Gent (1576) werd de alleenheerschappij van de gereformeerde religie voor de Noordelijke Nederlanden erkend. De invloed van Luther bleef – in tegenstelling tot die van Calvijn – in ons land zeer beperkt. Dat het calvinisme het won, is zeker te danken aan de verspreiding van Calvijns geschriften, aan de invloed van Franse gereformeerden en aan een kerkregering die aansloot bij de opkomst van de steden met hun mondige burgers.

Met de Unie van Utrecht (1579) verenigden Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen zich staatkundig en ontstond de Republiek die in de Gouden Eeuw tot een machtige natie in politiek, economisch en cultureel opzicht zou uitgroeien. In deze Republiek werd de gereformeerde religie de officiële godsdienst. Luthers en rooms en doopsgezinden werden gedoogd, konden geen openbaar ambt bekleden en moesten hun kerkdiensten houden in 'schuilkerken'. In verschillende steden zijn vandaag nog die schuilkerken aan te wijzen. In Amsterdam bijvoorbeeld 'Ons lieve Heer op Solder'. De gereformeerde kerk was de *publieke* kerk, wat niet betekent dat ze staatskerk werd. Er bleef afstand tussen overheid en kerk, ook al had de eerste op tal van punten een vinger in de kerkelijke pap. Bijvoorbeeld bij de beroeping van een predikant.

Dat de gereformeerde kerk publieke kerk was, hield in dat ze bevoorrecht was en er moest zijn voor alle inwoners. Zonder volkskerk te zijn, moest ze wel dienst verrichten ten bate van het volk, bijvoorbeeld in pastorale zorg bij ziekte, bij begrafenissen, in het leger en op de vloot. In deze publieke kerk bekleedden de predikanten een *openbaar* ambt, hun traktement werd door de plaatselijke overheid betaald.

Men kon in de Republiek op verschillende manieren bij de publieke kerk betrokken zijn, als *lidmaat*, maar ook als '*liefhebber*'. Vaak was het aantal van de laatsten groter dan van de eersten. Heel wat mensen zagen ertegenop zich te onderwerpen aan het opzicht van de kerkenraad. De tuchttoefening was streng. Een slordig leven werd niet getolereerd. Een oude benaming voor het doen van openbare geloofsbelijdenis is dan ook 'zich begeven tot de gemeente'. Velen bleven liever op enige afstand van die gemeente met haar kerkenraad. Johan van Oldenbarnevelt heeft wel twintig jaar gewacht, voordat hij belijdenis deed en zich tot de gemeente begaf!

De predikanten

Aanvankelijk waren het vooral predikanten uit de Zuidelijke Nederlanden, die in de eerste nood voorzagen. Heel wat dominees droegen dan ook Vlaamse namen. Er zaten onder de predikanten in het begin talrijke ex-priesters en ex-monniken. Een belangrijke stap vooruit vormde de stichting van twee universiteiten, die te Leiden (1574) en die te Franeker (1585), waar aanstaande dienaren des Woords een academische opleiding konden ontvangen. Deze opleiding was echter geen *kerkelijke*. De kerken hadden er weinig of niets over te vertellen. Vandaar dat er classicale examens werden gehouden voor hen die op de preekstoel wilden komen. Via deze examens hielden de kerken het opzicht over de leer aan zich. Het preparatoir en het peremptoir examen die wij nog voor kandidaten kennen, gaan hierop terug!

Voor het preken moesten studenten bij de predikanten van de grote steden in de leer. Naast de academisch gevormde dienaren traden ook een tijd lang de zogenaamde *Duitsche clercken* op. Dat waren predikanten die de vereiste oude talen niet kenden, maar slechts het Nederlands.

Het ging nogal eens om ‘opgeklommen’ schoolmeesters. Hoewel minder geschoold, waren zij bij de gemeenten wel in trek. Wat zij aan geleerdheid misten, werd namelijk vaak gecompenseerd door levenservaring. Zij kenden het leven van Gods kinderen en wisten meer van pastoraat dan een jong academicus. Daarbij kwam dat het gedrag van theologische studenten meer dan eens aanleiding tot zorg gaf.

In het begin kwamen de meeste predikanten uit de kleine burgerij. Het waren veelal de zonen van ambachtslieden, schoolmeesters en neringdoenden. Maar dat betekende nog niet dat een regent gelijk had, toen hij beweerde dat zij ‘opgeborreld uyt het schuym van het onbesnoeide volk’ waren! Academisch onderwijs was voor vele ‘kleine luyden’ vaak te duur. Er waren dan ook voor de theologische studenten van overheidswege beurzen beschikbaar, die onttrokken werden aan de zogenaamde ‘kerkelijke goederen’ (= het oude bezit van voormalige kloosterorden).

Welsprekendheid stond hoog aangeschreven. Het kerkvolk stelde een goede voordracht zeer op prijs. Gevierde predikers beschikten over een machtig stemgeluid, wat ook wel nodig was om in de grote kerkgebouwen verstaanbaar te zijn. Geluidsinstallaties waren natuurlijk nog niet voorhanden. Dominee Souterius droeg Gods Woord voor met ‘eene yver-stem van swaere donderslagen’. En als dominee Acronius in vuur geraakte, ‘den stoel had gedaverd en geroekt’.

De traktementen werden, zoals gezegd, door de plaatselijke overheid betaald. Stadspredikanten genoten meer inkomen dan plattelandsdominees. De laatsten moesten vaak op allerlei manieren zorgen voor neveninkomsten. Sommigen zochten het in lesgeven op school, de meesten in handel en boerenbedrijf. Dat gaf nogal eens de nodige conflicten doordat deze neventaken te veel tijd en aandacht vroegen. Het was daarbij geen uitzondering wanneer de domineesvrouw een nerinkje op het dorp dreef. Verschillende classes hadden van tijd tot tijd predikanten te vermanen zich meer in te zetten voor hun eigenlijke taak. Het doet me herinneren aan mijn dierbare tweede gemeente Ommen, waar achter de pastorie een grote moestuin was waaruit de dienaar van het Woord met zijn gezin geacht werd te eten. Als stadsjongen sloeg de schrik me om het hart. Maar de ouderlingen verzekerden me bij het kennismakingsbezoek: ‘Dominee, liever “dijstels in de tuun, dan dijstels in de preek!”’ Dat gaf me vrijmoedigheid om toch naar Ommen te gaan. We vonden een prima oplossing: een broeder verzorgde het gewas, waarvan onze beide gezinnen profiteerden.

Leer en leven

Een predikant moest op straat herkenbaar zijn. Men verwachtte een zekere waardigheid in aanzien en gedrag. Dit betrof ook zijn kleding. De kleren moesten de dominee maken. Weelderige kledij en opsmuk waren dan ook taboe. Toen de mode in de Gouden Eeuw al meer ook pronkzuchtig werd, klaagde de classis Hoorn dat ‘vele sware ergernissen werden gecauseert tot verwondinge veler swacker conscientien, lasteringen der verscheyden secten ende also tot merckelijken nadeel der kercken Gods door de manieren so in cledinge, lange gestijfde blauwe lubben en andersins, by verscheyden dienaren gepleegt ende gevolgt.’ De eenvoud van doopsgezinde predikanten stak blijkbaar te veel af bij wat de gereformeerde dominees zich veroorloofden!

De tucht over leer en leven was streng. Predikanten misdroegen zich nogal eens. De acta van de kerkelijke vergaderingen getuigen ervan. Wijntje en trijntje hadden helaas ook onder de dominees vrienden. Gelukkig waren er ook velen die onbesproken van wandel waren. Predikanten die moeiten gaven, werden ontslagen en vaak door tussenkomst van de classis naar een andere gemeente overgeplaatst. Ontslag betekende lang niet altijd dat de betrokkene zijn ambt moest neerleggen. Boetvaardigen werden na schuldbelijdenis en soms na een proeftijd weer tot de dienst toegelaten, zij het niet in hun oude gemeente. Slechts enkelen werden uit hun ambt ontzet. Dat waren zij die niet bereid bleken hun leven te beteren. De acta van de kerkelijke vergaderingen maken ook duidelijk dat *leertucht* werkelijk geoeft werd. Wie zich niet aan de gereformeerde leer hield, kon rekenen op een kerkelijke veroordeling en ontslag uit de dienst.

De prediking

De preek stond in het middelpunt van de kerkdienst. Men ging ‘naar de predicatie’. Typerend is hoe in ons oude kerkboek de gebeden geduid worden. We vinden er gebeden ‘voor de predicatie’ en een gebed ‘na de predicatie’. Er was weinig aandacht voor de kerkdienst als *eredienst*. Niet ongebruikelijk was dat een schoolmeester de dienst begon, waarbij de Schrift gelezen werd en psalmgezang klonk, en de predikant pas later in de dienst actief werd wanneer de preek aan de beurt was. Soms verscheen de predikant dan pas. Predikanten waren in de tijd waarover we nu spreken, vooral *predikheren*. De bediening van Woord en sacrament vormde hun eigenlijke taak. Op het vervullen van die taak werden zij vooral beoordeeld en veel moeiten rezen er dan ook wanneer de dominee als prediker teleurstelde.

De preken hadden veelal een leerstellig karakter, wilden vooral onderwijzen. Dat onderwijs was ook wel nodig, doordat er in de eerste tijd van de Republiek veel onkunde bij het kerkvolk bestond. De preek bestond uit een verklaring van de tekst, een leergedeelte, gevolgd door een toepassing op het leven van de hoorders. Zo’n preek nam al gauw een uur in beslag. Niet ongebruikelijk was dat de gemeente bijna twee uur in de kerk zat. Er werd dus wel wat geduld van de hoorders gevraagd!

Predikanten blijken er nogal eens moeite mee te hebben op te houden wanneer ze klaar zijn. Dat euvel kenden ook vele dominees in die tijd. Vandaar dat we in oude protestantse kerkgebouwen op vele kansels een zandloper aantreffen die de predikant eraan moest herinneren dat zijn preektijd voorbij was. In de Sint-Joriskerk te Amersfoort vind je geen zandloper, maar een ‘klock-man’, een tinnen mannetje aan de muur die met een hamertje de uren laat horen. Zo werden in Amersfoort de dominees aan hun tijd herinnerd! De overheidspersonen die in de herenbanken de preek volgden, ergerden zich vaak aan het oeverloze verhaal van de predikers. Meer dan eens werden dominees beboet door de plaatselijke overheid, wanneer ze te lang hadden gepreekt!

Men kende de preek in ‘drie punten’. Maar vooral geleerde stadsdominees haalden heel wat meer gezichtspunten uit de tekst en kwamen met een hele reeks onderverdelingen. Wanneer we nu deze preken lezen, begrijp je niet hoe de hoorders het geduld opbrachten om al deze scherpzinnigheid aan te horen, om van de Hebreeuwse en de Griekse termen die over de gemeente werden uitgestrooid, maar te zwijgen.

Wanneer in de zeventiende eeuw de beweging van de Nadere Reformatie zich in ons land ontplooit, een beweging die opkomt voor godsvrucht over de hele linie, dan gaat het zeker ook om een reformatie van de *prediking*, een protest tegen de dorre leerstelling en geleerdheid waarin vele preken helaas ontaard waren.

Predikant en kerkenraad

Vooraf in het begin van de Republiek domineerde de predikant in de kerkenraden. Soms was er amper een kerkenraad, zeker in sommige dorpen. De dominee was vaak de enige die iets van de regering van de kerk afwist. Ook in kennis van de Schrift en de leer ging hij voorop. Het is een misverstand te denken dat de kerkenraden veelal uit eenvoudige lieden bestonden. In de steden kwamen vaak *regenten* in het ambt. Het was niet ongebruikelijk dat zelfs burgemeesters zitting hadden in de kerkenraad. Er was onder de regenten verschil. Niet allen waren libertijns, er waren er ook die van harte het gereformeerde geloof waren toegedaan. Op het platteland gaf men voorkeur aan plaatselijke notabelen, al bracht dat nogal eens moeite vanwege het geringe aantal belijdende lidmaten. De gemeenten gingen met deze gang van zaken zonder bezwaar akkoord. Men riep graag gekwalificeerde personen tot de regering van de kerk. Sociale verschillen speelden geen rol.

De steden kenden naast burgemeesters en schepenen ook een *vroedschap*, vaak bestaande uit oud-regenten. Iets wat daarop leek, bestond er ook in de kerk: oud-kerkenraadsleden werden regelmatig ingeschakeld en geraadpleegd in zaken van groot gewicht. Zo bijvoorbeeld bij de beroeping van een predikant en bij de afsnijding van lidmaten.

Hoewel de oude kerkenordeningen spreken over de taak van de ouderlingen, stond de ouderling toch wat in de schaduw van de predikant. De laatste won het in aanzien en kennis en had in de gemeente meer gezag. Het leidde ertoe dat de ouderling nogal eens gezien werd als helper van de dominee. Soms vergeleek men de ouderlingen zelfs met de Levieten die onder Israël de priesters behulpzaam moesten zijn!

Toch zijn er ook bewijzen dat de ouderlingen krachtig tegen een dominee wisten op te treden en lang niet alles van hem namen. Vooral in de tijd van de remonstrantse woelingen kenden vele ouderlingen hun verantwoordelijkheid als opzieners over de leer.

Al was de prediking hoofdtaak van de dominee, een taak daarnaast was het bezoeken van zieken en rouwenden. De synode van Dordt 1574 sprak uit: ‘Het is der Dienaren des Woordts ampt de crancken te besoecken ...’ en wees aan dat ouderlingen en diakenen hen daarin konden helpen. In de praktijk kwam dit pastoraat toch veelal op de schouders van de predikanten neer. Wat later verschenen er zogenaamde ‘ziekentroosters’, een aparte groep van kerkelijke functionarissen.

Predikanten namen slechts voor een gering deel de catechese waar. Daarbij ging het met name om hen die openbare belijdenis wilden doen. Schoolmeesters waren lange tijd de eigenlijke catechetten. Een pastor die jonge mensen begeleidt, was de dominee in de vroege Republiek niet. Waren er geen bijzondere omstandigheden, dan bleef zijn huisbezoek beperkt tot de zogenaamde ‘visitatie’, het bezoek aan de gemeenteleden vóór de viering van het heilig avondmaal, meestal met een ouderling.

Afronding

Het beeld dat we van de predikant in de vroege Republiek krijgen, is dat toch vooral van de *leraar* van de gemeente. Hij gaf leiding met name in zijn arbeid op de preekstoel. Bemoeide de priester van de late zestiende eeuw zich via biechtstoel en huisbezoek intens met de zielszorg, de dominee in deze tijd deed dat veel minder. De boodschap werd op de preekstoel verkondigd. Daar moesten de mensen het veelal mee doen. Zijn pastoraat bleef veelszins tot bijzondere noden en de waardige viering van het avondmaal beperkt.

Professor G. Heitink wijst in zijn boek over de dominee aan, hoe de positie en de arbeid van de predikant in ons land niet los te denken zijn van historische en maatschappelijke ontwikkelingen. We zagen het in de Republiek der Verenigde Nederlanden.

We zien dit ook vandaag. Het is niet toevallig dat er in brede kring discussie is rond zijn plaats en taak. Een ingrijpend *andere* tijd doet de vraag rijzen: kunnen we met de dominee nog verder in het oude spoor? Waar liggen voor hem vandaag de prioriteiten? Daarbij komt dat predikanten ook zelf op dit punt vragen blijken te hebben. Deze vragen worden al urgenter nu een oplopend tekort aan predikanten zich in onze kerken aandient en kerkelijke werkers zich melden.

Aan onze Theologische Universiteit is al het nodige denkwerk verricht. Het resulteerde in een ‘predikantsprofiel’, dat nogal kritisch besproken werd in het rapport van deputaten Dienst en Recht. Onze laatste generale synode besloot dat de bezinning diende voort te gaan en nam nog geen besluiten op dit aangelegen punt.

Het is goed dat er geen overhaaste stappen worden gezet. Anderzijds maakt een bad in de historie duidelijk dat er ook rond de positie en de taak van de dominee ontwikkelingen zijn te constateren die onmiskenbaar in rapport stonden met een nieuwe tijd.

Beslissend bij alle bezinning rond ‘predikantsprofielen’ blijft het gezichtspunt dat in het Nieuwe Testament zo sterk op ons afkomt: de *opbouw* van de gemeente die Christus kocht met zijn bloed (vgl. 2 Kor. 10:8; Ef. 4:12)!

* Ik maakte dankbaar gebruik van:

A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Franeker z.j.;

A.Th. van Deursen, ‘De dominee’, in: *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*, red. H.M. Beliën e.a., Amsterdam 1995;

Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806, I*, Franeker 1997;

Gerben Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001.